

CHRISTIAN IV'S TUGT- OG BØRNEHUS

– social institution eller merkantilistisk foretagende?

Var etableringen af Christian IV's tugt- og børnehus udtryk for en social og præventiv foranstaltning mod datidens løsgængeri, eller var den baseret på datidens merkantilistiske økonomiske strømning? Det er denne artikels overordnede problemstilling. Denne vil blive undersøgt efter en beskrivelse af tugthusfænomenet og den befolkningsmæssige situation. Det er artiklens tese, at begge forhold kan anvendes til at karakterisere anstalten i de forskellige faser, den gennemløb frem til lukningen i efteråret 1649.

Indledning

I årene fra 1606 og frem til 1649 lå det særlige bygningskompleks *tugt- og børnehuset* i området mellem det nuværende Gråbrødre Torv og Helligåndskirken i København. Ved selve grundlæggelsen af foretagendet året før, havde det gamle farveri i Farvergade imidlertid været taget i anvendelse som et foreløbigt tugthus, men denne facilitet blev i de kommende år udfaset til fordel for området ved Helligåndskirken, som allerede blev taget i brug i juni 1606. Denne ejendom mellem Gråbrødre Torv og Helligåndskirken gennemgik i løbet af sin levetid en række markante ændringer, og på flere punkter var foretagendet påvirket af nogle af de politiske, økonomiske og sociale tendenser, som gennemsyrede datidens danske

samfund.¹ Hvad var baggrunden for og intentionerne med dette tugt- og børnehus? Hvordan og hvorfor var samtidens strømninger vævet ind i dette foretagende? Hvordan udviklede tugt- og børnehuset sig igennem dets 44-årige levetid? Det er nogle af de spørgsmål, som vil blive afdækket i denne artikel.

Danske historikere har traditionelt fortolket tugthuset som udslag af en merkantilistisk, erhvervspræget tankegang. Det var således den danske historiker M.H. Nielsens opfattelse, at kongens motiv for at grundlægge tugthuset i 1605 var, at løsgængerens arbejdskraft for kongemagten ville være en "endnu mere frugtbringende Maade end ved Fæstningsarbejde og lignende".² Nielsen støttedes af historikeren Aksel E. Christensen, som fremhævede tugt- og børnehusets produktionsmæssige betydning for kongeriget.³ Christensen nedtonede endvidere foretagendet som en social foranstaltning samt dets funktion mod løsgængeriet.⁴

Disse to eksempler understreger opfattelsen af tugt- og børnehuset som et led i en merkantilistisk erhvervs politik. I det første eksempel indgår overvejelserne om, hvad der gavner kongemagten bedst. Denne stræben efter at forbedre samfundet var karakteristisk for merkantilismen, og dens konstante forsøg på at skabe den ideelle stat.⁵ Christensens overvejende betoning af foretagendets produktion må ligeledes anses for at være et udtryk for en merkantilistisk betragtning.

Tugthusenes oprindelse

I 1605 etablerede den danske konge Christian IV et tugthus i København. Tugthuset var det første af sin art i Skandinavien. Ideen havde fra sin oprindelse i England i midten af det 16. århundrede spredt sig til det europæiske fastland i slutningen af århundredet. Nederlandene var det første sted her, tugthuset opstod, hvorefter Lübeck fulgte efter i 1601.

Den danske variant afveg på flere punkter fra de engelske og kontinentaleuropæiske tugthuse. Til forskel fra de engelske eksempler, der var administreret på lokalt plan, var det danske tugthus administreret centralt af kongemagten.⁶ Det var det kongelige kontor, Rentekammeret,⁷ som bl.a. varetog rigets udgifter og

1 Det skal i denne sammenhæng pointeres, at begrebet "institution" bevidst er anvendt til at karakterisere tugthuset i perioden 1605-1619. Dette skyldes den sociale betoning af tugthusets foranstaltende funktion mod løsgængeriet. I perioden 1620-1649 er begrebet "foretagende" anvendt til at karakterisere tugt- og børnehuset. Årsagen til anvendelsen af dette begreb er, at det var økonomisk og produktionsmæssige betingede forhold, der var centrale for anstaltens funktion.

2 Nielsen 1897, s. 109.

3 Christensen 1975, s. 44.

4 Ibid., s. 39 og 44.

5 Ellehøj 1985, s. 228.

6 Olsen 1978, s. 12.

7 Engberg 1972, s. 37.

Tiggertegn af bly med Københavns byvåben, 1605. Tiggertegnet var udstedt af de lokale myndigheder, og dets geografiske autorisation var derfor begrænset til den pågældende udstedelseslokalitet. Tegnet af Peter Linde, Nationalmuseet. Her fra Olaf Olsens bog *Christian 4.s tugt- og børnehus*.

indtægter, der stod for tugt- og børnehusets administration.⁸ Selve tugt- og børnehusets produktionsmæssige grundlag var baseret på kongemagten som både initiativtager, investor og hovedaftager. I modsætning hertil havde det været almindelig praksis for de hidtidige europæiske tugthuse, at produktionen foregik for private.⁹

Tugthuset var en opdragelsesanstalt for de såkaldte løsgængere, hvor de indsatte blev sat til at fremstille tekstiler. I sidste halvdel af 1500-tallet havde kongemagten intensiveret de juridiske tiltag mod det voksende antal løsgængere, der udgjorde et stigende socialt problem. Løsgængeriet blev betragtet som et udtryk for modvilje mod at arbejde,¹⁰ og løsgængerne blev samtidig kategoriseret som kriminelle. For at komme dette problem til livs valgte kongemagten at indsætte de indfangede løsgængere i det nyoprettede tugthus.

Formelt set var tugthuset forbeholdt voksne løsgængere, men allerede få år efter grundlæggelsen var tilstedeværelsen af børn i foretagendet tilsyneladende så stor, at der i september 1607 blev etableret et mindre oplæringsprojekt for små piger i at spinde, hvilket kort tid efter blev udvidet med andre, lignende initiativer.¹¹ Anstaltens yngre indsatte, børn og unge, skulle udover at arbejde således også læres op i tekstilhåndværket. Tugthuset udviklede sig derfor i løbet af de første 14 år til at blive en håndværksskole inden for tekstilfremstilling.¹² I løbet af de første fem år gennemgik tugthuset flere omstruktureringer, bl.a. flyttede fore-

8 Ibid., s. 60 og 98.

9 Olsen 1978, s.13.

10 Ladewig Petersen 1981, s. 296.

11 Olsen 1978, s. 30.

12 Christensen 1975, s. 39.

tagendet til et større og mere omfattende kompleks mellem Helligåndskirken og Gråbrødretorv.

Antallet af håndværksmestre med tilknytning til tugthuset voksede betydeligt fra to håndværksmestre i 1606 til 26 håndværksmestre i 1609.¹³ Da tekstilfremstillingen ikke var særlig udbredt i landet, var det nødvendigt at hente ekspertise til landet i form af håndværksmestre, der kom fra både Tyskland og Nederlandene.¹⁴ Anstalten fik flere værksteder og fremstillede flere tekstiltyper, og dens produktion fik voksende betydning i form af spirende selvforsyning i landet.¹⁵

Efter at have været lukket i 1619 åbnede tugthuset igen i 1620. Udover det hidtidige tugthus, der formelt set var forbeholdt voksne fanger, blev institutionen udvidet med et børnehus, der var skarpt adskilt fra tugthusets voksne indsatte. Heraf navnet *tugt- og børnehuset*. Børnehuset fungerede herefter også som en håndværksskole for fattige og forældreløse børn, der ved siden af undervisningen deltog i fremstillingen af tekstiler.¹⁶ Det var børnene, der nu kom til at dominere anstalten, da erfaringerne siden 1605 viste, at de var langt bedre arbejdskraft end deres ældre medindsatte.¹⁷ Tugt- og børnehuset udviklede sig i retning af et stormanufaktur med en omfattende produktion, men var ikke økonomisk rentabelt. Anstalten havde underskud, og for kongemagten betød det en fast, voksende udgift frem til dets ophør i november 1649.¹⁸ Eller som den sidste prosaiske bemærkning, som er anført i børnehusets regnskaber fra november 1649, anskueliggør: ”Hermed beløber udgiften større end indtægten”.¹⁹

Det befolkningsmæssige grundlag for tugthusene

For at anskueliggøre tugt- og børnehusets befolkningsmæssige baggrund er det hensigtsmæssigt at sætte Christian IV's foretagende i et historisk perspektiv og betragte befolkningsforholdene i tiden op til tugthusets grundlæggelse. Befolkningsmæssigt var 1500-tallets Europa karakteriseret af vækst, også i Nordeuropa.²⁰ Dette bevirkede, at det store befolkningsoverskud havde vanskeligheder med at finde beskæftigelse, og folk var derfor dømt til en tilværelse som hjemløse, ofte med tiggeriet som eneste mulighed for at opretholde eksistensen.²¹ Blandt

13 Ibid., s. 39-40.

14 Olsen 1975, s. 12.

15 Christensen 1975, s. 43.

16 Ibid., s. 44.

17 Olsen 1978, s. 35.

18 Engberg 1972, s. 126; Ladewig Petersen 1988, s. 199. Der er flere eksempler på de mange udgifter til tugt- og børnehuset i f.eks. KONG, bind III, s. 313 og bind IV, s. 212 og 238.

19 Rigsarkivet, ”Regnskaber for Børnehuset 1643-49”, sidste bind, s. 43.

20 Feldbæk 1993, s. 28.

21 Ladewig Petersen 1981, s. 246.

skarerne af disse hjemløse udgjorde børn en forholdsvis stor procentdel, da de også udgjorde en betydelig del af befolkningen (35-40 %).²²

Der var også andre årsager til, at flere hjemløse mennesker vandrede omkring og tiggede til det daglige brød. Reformationen havde resulteret i, at opgaver inden for fattigplejen, som kirken tidligere havde varetaget, blev overtaget af staten.²³ De forskellige katolske institutioner (eksempelvis de såkaldte St. Jørgensgårde, helligåndshuse og klostre), der hidtil havde taget sig af de nødlidende, blev afskaffet og erstattet af nye, men større hospitaler. De tidligere institutioners omfang havde været begrænset, men de var hyppigere end de nye hospitaler.²⁴ Hospitalernes kapacitet var begrænset. Ligeledes var den katolske betydning af almisen et afgørende element for de nødlidendes eksistensgrundlag før reformationen.²⁵

De befolkningsmæssige omstændigheder for at indsætte tvangsarbejdere i tugt- og børnehuset har derfor været til stede ved det store antal af løsgængere. Men tugthuset må betragtes som en slags kulmination på en række af forsøg fra kongemagtens side på at begrænse antallet af løsgængere. Forud for grundlæggelsen i 1605 havde kongemagten således siden reformationen forsøgt, igennem retslige tiltag, at regulere de sociale forhold for landets fattige, herunder også løsgængerne.

Lovgivningsmæssige foranstaltninger mod løsgængeriet

Fra kongemagtens side blev der løbende i 1500-tallets sidste halvdel gjort forskellige tiltag i forsøget på at reducere det voksende antal af løsgængere, der var tidens største sociale problem.²⁶ I Danmark havde kongemagten til forskel fra andre lande, der også havde taget opgøret med den katolske kirke (f.eks. England), straks inddraget de af kirkens ejendomme, der inden 1536 havde været anvendt til sociale og humanitære formål.²⁷ Med kirkeordinansen fra 1539 blev det besluttet, at disse ejendomme fortsat skulle drives med de samme formål, men under kongemagtens ledelse.²⁸

Disse godgørende institutioner fik, som en ekstra indtægt, bemyndigelse til at udsende en almisesamler, en *termebroder*. Dette embede ophørte dog og blev senere overtaget af præsterne.

22 Ladewig Petersen 1988, s. 195.

23 Nielsen 1897, s. 69.

24 Ibid., s. 70.

25 Olsen 1978, s. 14.

26 Ladewig Petersen 1981, s. 296.

27 Ladewig Petersen 1988, s. 197.

28 Nielsen 1897, s. 72.

De ”værdigt trængende” og ”de uværdige”

Kongemagten sondrede skarpt mellem, hvilke personer disse ”nye” sociale institutioner under verdslig administration var forbeholdt. Ved recessen fra 1537 cementerede man den hidtidige sondring mellem personer, der blev kategoriseret som ”værdigt trængende” (eksempelvis syge og gamle), som var berettiget til at tigge i deres lokalområde og, hvis der var mulighed for det, kunne få en af de begrænsede pladser på rigets hospitaler. Over for de ”værdigt trængende” stod ”de uværdige”, løsgængere, som enten skulle bortvises fra lokalsamfundet eller tvinges i arbejde.²⁹ I recessen blev to udvalgte borgere i hver købstad beordret til at kontrollere byens tiggere og varetage udstedelsen af tiggertegn til de ”værdigt trængende”. På landet var det herredsfogderne og sognepræsternes opgave at varetage disse funktioner. ”De uværdige” fik ikke tildelt tiggertegn og var dermed afskåret fra at modtage nogen form for hjælp fra lokalsamfundet.³⁰ Tiggeriet var af afgørende betydning, da indehaverne af tiggertegnene ved at tigge kunne opretholde deres eksistens. Med lokalsamfundets afvisning var løsgængerne i sidste ende dømt til en tilværelse på landevejene.³¹

Det var forskellige befolkningsgrupper, der udgjorde de omvandrende løsgængere. Eksempler på løsgængerne var blinde, krøblinge, psykisk syge, tidligere soldater, rømte fanger, prostituerede, utro kvinder samt børn.³²

Sondringen mellem ”værdigt trængende” og ”uværdige” havde sin oprindelse tilbage i Christian II's fattiglovgivning fra begyndelse af 1500-tallet. Med den koldingske reces fra 1558 fortsatte denne sondring.³³ På købstadsniveau blev det nu borgmesteren, der skulle stå for udstedelsen af tiggertegn til de personer, der blev rubriceret som ”værdigt trængende”. Disse fik så lov til at ”bede och samle guds almisse”.³⁴ Intentionen var, at omsorgen for de ”værdigt trængende” skulle foregå på lokalt plan, og på landet skulle denne funktion varetages af fattigforstanderen.³⁵ Til forskel var ”de uværdige” ikke berettiget til at modtage almisse og kunne i yderste konsekvens forvises fra lokalsamfundet. På trods af kongemagtens påbud er der adskillige eksempler på, at folk forbarmede sig over disse forhutlede mennesker og på en eller anden måde hjalp dem.³⁶ I yderste konsekvens kunne ”hver mand” ”..fange denom och holle denom til at arbejde och trelle [...]”³⁷ Det

29 Ladewig Petersen 1988, s. 197f.; Olsen 1978, s. 15f.

30 Nielsen 1897, s. 92.

31 Ellehøj 1985, s. 150.

32 Bang 1976 (1906), s. 28-33.

33 FRB, I, 1887-1888, s. 42-44.

34 Ibid., s. 42.

35 Fattigforstanderen var den lokale embedsmand i landdistrikterne, der ligesom borgmesteren i byerne havde til opgave at udstede tiggertegn, men også indsamle almissen.

36 Bang 1976 (1906), s. 26-36.

37 FRB, I, s. 43.

er i den forbindelse vigtigt at pointere, at hvis en løsgænger allerede én gang var blevet forvist fra samme lokalitet, kunne "hver mand" indfange løsgængereren, hvis løsgængereren endnu engang befandt sig i området. "Hver mand" kunne så lægge bånd på vedkommendes arbejdskraft. I praksis har denne båndlæggelse af arbejdskraften ikke haft den store betydning, da det antageligt var problematisk for en enkelt person at tvinge en løsgænger til at arbejde for sig.³⁸

I forlængelse af recessen fra 1558 følger den betydelig mere omfattende og detaljerede reces fra december 1587.³⁹ Heri beskrives mere udførligt, hvilke retningslinier der skulle følges ved behandling af løsgængere. Eksempelvis hvordan registrering af tiggere på lokalt plan, suspendering af tiggertegn, *stodderkongens* funktion, obstruktion af løsgængernes færden i landet m.m. skulle organiseres. De administrative forhold, der beskrives i recessen, vidner om en begyndende kontrol og overvågning fra kongemagtens side af også samfundets fattige og forhulede individer. Ligeledes er der i recessen 1587 flere indikationer på en mere systematisk benyttelse af løsgængernes arbejdskraft.⁴⁰

Christian IV og løsgængeriet

Allerede i et brev fra 2. oktober 1566 forekommer det første eksempel på tvangsarbejde.⁴¹ Heri beordres lensmændene på Sjælland til at sende 100 "stærke og ledige karle" til at arbejde på Holmen i København. Udover at karlene beskrives som "ledige", giver befalingen ingen indikationer om, at karlene skulle være løsgængere.

I et brev fra august 1576 adresseret til landets lensmænd samt købstæderne fortsatte denne tendens. I brevet opfordres lensmænd og købstæderne til at indfange løsgængere for derefter at "sla udi jern och forskicker til vort slot Kiøbnehavn".⁴² Her nævnes for første gang en mere systematisk pågribelse af løsgængere. Hidtil havde dette foregået sporadisk (jf. recessen 1558). På trods af disse befalinger om tvangsarbejde var Christian IV den konge, der mest ihærdigt arbejdede for at drage fordel af løsgængernes arbejdskraft.⁴³ Det var også under Christian IV, at tilfangetagelsen af løsgængere blev mere systematisk.⁴⁴

Fra kongens tronbestigelse i 1596 til tugthusets grundlæggelse forekommer adskillige eksempler på befalinger om at indfange "føre og stærke" løsgængere

38 Nielsen 1897, s. 95.

39 FRB, II, 1889-1890, s. 497-508.

40 Ibid., s. 498 og 504 (§ 14).

41 FRB, I, s. 314f.

42 FRB, II, s. 20f.

43 Nielsen 1897, s. 108.

44 Ved at sammenligne FRB, II, s. 715f. (før Christian IV's kroning) med FRB, III, 1891-1894, s. 754 (tiden efter kroningen) fremgår tendensen tydeligt.

Helligåndshuset, efteråret 2011. Helligåndshuset ved Strøget er den sidste eksisterende bygning af det kompleks, som i første halvdel af 1600-tallet udgjorde Christian IV's Tugt- og børnehuset. De resterende af foretagendets bygninger blev enten nedbrudt ved gadereguleringen til den nuværende Valkendorfs-gade, Niels Hemmingsens Gade og Gråbrødre Torv eller gik til i den voldsomme brand, som hærgede København i 1728. I dag anvendes bygningen bl.a. til antikvariske bogmarkeder og kunststillinger. (Foto: Peter Agerbo Jensen).

til bygningsarbejde på eksempelvis Koldinghus,⁴⁵ Københavns Slot⁴⁶ og i Blekinge.⁴⁷ Eksemplet i Blekinge afviger fra de resterende ved, at løsgængerne modtog "en rimelig dagløn" for deres arbejde. Pågribelsen af løsgængere foregik både på regionalt og nationalt plan og med lensmændene som ansvarlige for løsgængerens deportation til det pågældende bestemmelsessted. Der er også eksempler på, at "føre og stærke" løsgængere skulle sendes til København uden nærmere detaljer om, hvor de skulle beskæftiges, udover at de "skulle blive sat til andet Hændernes Arbejde".⁴⁸

Løsgængerens opgaver inden for tvangsarbejde i København var mange, enten ved bygnings- eller fæstningsarbejde, flådebyggeri på Bremerholmen eller på

45 KB 1596-1602, 1913, s. 238f.

46 Ibid., s. 387 og s. 717.

47 Ibid., s. 390.

48 Ibid., s. 645.

”Jagter eller Galejer”.⁴⁹ Som de kongelige befalinger viser, har iværksættelsen af projekter, hvor løsgængerne blev anvendt som arbejdskraft, ikke kun været begrænset til København, men foregik over det meste af det nuværende Danmark samt de gamle østdanske områder.

Tendensen med at sætte løsgængere til tvangsarbejde (vel og mærke ikke i tugthusregi) efter tugthusets grundlæggelse i 1605 fortsatte i løbet af den første merkantilistiske fase.⁵⁰ Løsgængerne fik gradvist en marginaliseret situation i samfundet i sidste halvdel af 1500-tallet. Kongemagtens optrapning af lovgivningsmæssige tiltag mod dem forringede deres eksistensbetingelser, og deres eksistensgrundlag skred langsomt under dem.

Merkantilismen

På det sociale område og dermed for tugt- og børnehusets vedkommende blev tidens socialpolitik vævet ind i den merkantilistiske erhvervs politik.⁵¹ Som led i denne var det et udbredt fænomen, at der blev grundlagt tugthuse, hvor fattige blev indsat til at udføre tvangsarbejde og samtidig forsøgt resocialiseret til at blive nyttige samfundsborgere.⁵²

Der eksisterer adskillige og modstridende opfattelser af 1600-tallets europæiske merkantilisme. På den ene side fremstår den opfattelse, at de forskellige stater var underlagt og påvirket af et overordnet økonomisk system. På den anden side fremstår en opfattelse, hvor benægtelsen af dette økonomiske systems eksistens er det centrale.⁵³

Der var stor variation i, hvordan merkantilismen udviklede sig i de enkelte stater i 1600-tallets Europa.⁵⁴ På trods af variationer i, hvordan merkantilismen i praksis blev realiseret i de respektive lande, så forekommer der nogle fælles gennemgående og overordnede principper, som kan sammenfattes i en præcisering af dette økonomiske fænomen.

Merkantilismen kan defineres som en praktisk politik (eksempelvis toldreguleringer), hvor konge- eller statsmagten var den afgørende initiativtager. Merkantilismen var centreret omkring staten og et ideal om at stræbe efter at forbedre samfundet.⁵⁵ Det skulle foregå ved, at statsmagten styrkede sin egen position

49 Nielsen 1897, s. 98.

50 Blandt de mange eksempler på tvangsarbejde kan nævnes: KB 1609-1615, 1916, s. 576, KB 1648, 1991, s. 62, KB 1649, 1993, s. 80, s. 120 og s. 270 samt FRB, III, s. 205, s. 224f. og s. 403.

51 Hansen 1898, s. 64.

52 Riis 1981, s. 17.

53 Glamann 1983, s. 7.

54 Hansen 1998, s. 66f.

55 Christensen 1975, s. 46.

udadtil såvel som indadtil, militært såvel som økonomisk.⁵⁶ Udadtil fokuserede statsmagten på at styrke sin militære position ved hurtigt at kunne benytte lejevæbne, men fik af samme grund behov for likvider. Dette behov skulle realiseres ved at fremme landets akkumulering af penge og råstoffer (i høj grad metaller). I praksis skulle denne forøgelse bl.a. foregå ved oprettelsen af forskellige produktionsenheder samt handelsforetagender. Dette foregik i takt med, at statsmagten intensiverede sine forsøg på at opnå uafhængighed af udenlandske varer og råstoffer. Indadtil blev der arbejdet på at skabe en økonomisk enhed for den pågældende stat med forsøg på at forbedre infrastrukturen og harmonisere eksempelvis lovgivningen samt mål- og vægtenheder.

Ifølge den danske historiker Albert Olsen bestod den merkantilistiske erhvervs- og handelspolitik i Danmark af tre faser, hvor den første fase for alvor slog igennem omkring år 1600 og varede frem til 1640'erne.⁵⁷ Endvidere er det Olsens opfattelse, at årsagerne til fænomenets opståen ikke skyldtes noget teoretisk system, der havde påvirket den danske kongemagt. Der var derimod tale om en ændring af den vesteuropæiske, økonomiske og handelsmæssige situation med England og Nederlandene som omdrejningspunkter.

I Christian IV's regeringsperiode kulminerede den merkantilistiske erhvervs- og handelspolitik i årene omkring 1620.⁵⁸ Udover at kongemagtens position skulle forstærkes, var en af bestræbelserne, at landet skulle være selvforsynende samt uafhængigt af udenlandske varer.⁵⁹ Det skulle i praksis realiseres ved, at kongemagten bl.a. tog initiativ til at oprette små produktionsenheder, de såkaldte værker og manufakturer, der specialiserede sig i fremstilling af bl.a. tekstiler. Det skal understreges, at disse foretagender ikke skal opfattes som produktionsenheder i moderne og industriel forstand.⁶⁰ Industrialiseringen var på daværende tidspunkt ikke begyndt. Manufakturerne skal tværtimod opfattes som store værksteder, hvor der blev fokuseret på selve fremstillingsprocessen og de færdigfremstillede genstande.⁶¹ Manufakturernes fremstilling var ikke begrænset til tekstiler, men omfattede en lang række af effekter som søm, tobakspiber og forarbejdning af jern og messing m.m. Til forskel fra manufakturerne blev der for *værkerne* vedkommende lagt langt større vægt på de tekniske installationer i det pågældende foretagende. Af disse produktionsenheder kan eksempelvis nævnes silkeværket, der blev grundlagt i foråret 1620,⁶² metalmanufakturerne ved Helsingør⁶³ (bl.a. fremstilling af kanoner) samt selvfølgelig tugt- og børnehuset.

56 Hansen 1898, s. 62f.

57 Glamann 1983, s. 12.

58 Ellehøj 1988, s.152.

59 Ellehøj 1985, s. 228.

60 Christensen 1975, s. 12f.

61 Ibid., s. 12.

62 Scocozza 2000, s. 144.

63 Christensen 1975, s. 35.

Selvforsyning og protektionisme

Opnåelsen af så høj en grad af selvforsyning som overhovedet muligt blev søgt realiseret ved toldrestriktioner, hvor kongemagten forsøgte at regulere forholdet mellem import og eksport.⁶⁴ Intentionen var på længere sigt at opbygge en omfattende eksport, samtidig med at selvforsyningsgraden voksede, så importen i sidste ende ville blive minimeret.

Det skulle opnås ved en fastsættelse af lave toldsatser for import af redskaber og maskiner samt lave toldsatser eller direkte toldfrihed for import af råstoffer, som blev anvendt i fremstillingen af indenlandske varer (f.eks. tråd, der indgik i fremstillingen af klæder).⁶⁵ Med hensyn til udenlandske færdigvarer var forholdet, sammenlignet med de udenlandske råstoffers toldsatser, omvendt proportional, idet der blev indført høje toldsatser for import af disse.⁶⁶ Til forskel fra kongemagtens interesse i at importere råstoffer blev landets egen eksport af råstoffer enten forbudt eller beskattet for at forhindre, at udenlandske magter fik gavn af disse.⁶⁷ Samtidig blev tolden fjernet på de danskproducerede færdigvarer, så afsætningsforholdene i både ind- og udlandet kunne forbedres.

Ved at føre denne protektionistiske handelspolitik forsøgte kongemagten at fremme eksistensgrundlaget for de danske manufakturforetagender. Som kompensation for de manglende varer, som det enkelte land ikke selv var i stand til at fremstille i selvforsyningsbestrebelse, blev der ydermere oprettet handelskompagnier samt kolonier.⁶⁸ Handelskompagnierne havde monopol på handelen med et specifikt geografisk område; som eksempel herpå kan nævnes det ostindiske kompagni, der blev oprettet i 1616. Også på dette felt var det kongemagten, som var drivkraften bag.

Undersøgelse

Efter at have redegjort for den lovgivningsmæssige udvikling frem til tugt- og børnehusets grundlæggelse samt merkantilismen er det næste skridt at undersøge, om der i perioden fra 1605 til 1649 var kontinuitet i institutionens oprindelige funktion som en præventiv foranstaltning mod løsgængeriet, eller om der forekom en ændring i en mere merkantilistisk og økonomisk orienteret retning. Det ville være nærliggende at opstille to hypoteser, der undersøger institutionens funktion. Den første hypotese vil således understøtte opfattelsen af institutionen

64 Petersen 1981, s. 296.

65 Glamann 1983, s. 13.

66 Ladewig Petersen 1981, s. 299.

67 Ellehøj 1985, s. 230.

68 Ellehøj 1988, s. 155.

som et socialt forsøg på at løse tidens alvorligste sociale problem, løsgængeriet. Den anden hypotese understøtter opfattelsen af foretagendet som et merkantilistisk projekt.

Tugt- og børnehuset som en præventiv, social foranstaltning

Som skitseret i det foregående afsnit om merkantilismen er der flere faktorer, der umiddelbart peger på Christian IV's tugt- og børnehus som et led i en overordnet merkantilistisk erhvervs politik. Denne opfattelse af tugt- og børnehuset som udelukkende et merkantilistisk foretagende må dog anfægtes, da der forekommer flere indikationer på, at andre forhold kan anvendes til at beskrive anstalten.

Anstaltens historie kan betragtes som bestående af flere perioder. Eksempelvis de første 15 år fra 1605 til dets kortvarige lukning omkring 1619, hvor tugthusets primære og væsentlige funktion var at aftage nogle af de mange løsgængere. Ved at iagttage intensiteten af de lovgivningsmæssige foranstaltninger mod løsgængeriet i sidste fjerdedel af 1500-tallet kan tugthuset betragtes som en kulmination af de juridiske tiltag i forsøget på at komme dette sociale problem til livs. Intensivering af de lovgivningsmæssige foranstaltninger var forårsaget af, at løsgængeriet blev anset for at være datidens alvorligste sociale problem.⁶⁹

Tugthuset var således ikke den eneste af datidens institutioner, der skulle forsøge at reducere antallet af løsgængere. De mange befalinger fra kongemagtens side om tvangsarbejde rundt i riget vidner om dette. Udover eksempelvis Københavns Slot og Koldinghus var det kongelige orlogsværft, Bremerholmen, i København også en institution, som blev anvendt for at komme løsgængeriet til livs allerede fra omkring 1570. Det var ikke kun løsgængere, men også andre direkte kriminelle, der blev interneret på Bremerholmen til tvangsarbejde.⁷⁰ Med inspiration fra Nederlandene og deres erfaringer med tugthusfænomenet har tugt- og børnehuset i København været et enkelt eksempel i en række af forskellige tiltag fra den danske kongemagts side på at løse det voksende løsgængerproblem i de første årtier af 1600-tallet.⁷¹

Manglende indikationer på merkantilisme i første fase

På trods af at tugthuset blev grundlagt i 1605 og dermed i merkantilismens første fase, er der ingen direkte indikationer på, at institutionen i de første 14 år kan betragtes som et udslag af langsigtet og velovervejet merkantilistisk politik.

69 Ladewig Petersen 1981, s. 296.

70 Ellehøj 1988, s.198.

71 Olsen 1978, s.13.

For det første var merkantilismen ikke for alvor slået igennem i begyndelsen af det først årti i 1600-tallet. Det var først omkring årene 1615-1620, at de merkantilistiske tiltag, i takt med de gode konjunkturer, for alvor fandt fodfæste i Danmark.⁷² For det andet kan etableringen af tugthuset – som påpeget af den danske historiker Olaf Olsen – snarere henføres til en kombination af kongens ”impulsive og virkelystne” natur samt dennes intention om, at institutionen skulle have social betydning, hvilket var afgørende for tugthusets eksistens frem til det merkantilistiske gennembrud omkring 1620.⁷³ For det tredje er der blandt samtidens kildemateriale en del indikationer, der understøtter antagelsen om, at institutionen ikke var et merkantilistisk udslag i dens første periode fra grundlæggelsen og frem til dets første lukning i 1619. Indholdet i Christian IV's befaling til statholderen Brede Rantzau i København fra 7. oktober 1605 må anses for at være en særdeles egnet kilde til at understøtte denne antagelse.⁷⁴ I befalingen fremgår det, at intentionen med løsgængerne var, at de skulle ”lere en handwerck, huor med de thieris brødt och ophold kunde fortunene”.⁷⁵ Ifølge befalingen skulle tugthuset modvirke plagen af løsgængere i København og andre steder i landet.⁷⁶

Ganske vist nævnes, at løsgængerne skulle oplæres i et håndværk, men herudover er der ingen indikationer i befalingen på, at statsmagten skulle profitere af institutionen eller af løsgængerens arbejdsindsats. Desuden fremgår det ikke af befalingen, at løsgængerne skulle fremstille varer, eller at løsgængerne skulle udføre et specifikt stykke arbejde for kongemagten. Det skal dog ikke udelukkes, at udnyttelsen af løsgængerens arbejdskraft kan have været et ”uofficielt” motiv.⁷⁷ Kongemagten kunne ved at koncentrere løsgængerens arbejdskraft og anvende den til forskelligt tvangsarbejde reducere antallet af vagabonderende løsgængere og samtidig få gavn af deres arbejdskraft.

De lovgivningsmæssige tiltag fra kongemagten fortsatte. Eksempelvis en opfordring fra juni 1609 til rigets lensmænd om at sende ”leddiggengere, løse kvindfolk och drenge” til tugthuset.⁷⁸ Deporterings skyldtes sociale årsager, idet løsgængerne ”icke til ringe besvering omløbe, trygle och ingen gafn vil giøre”.⁷⁹ På trods af at løsgængerne skulle være ”føre och sterke”, hvilket vidner om, at de tilsendte personer skulle udføre tvangsarbejde, er der intet i opfordringen, der antyder, at institutionen var merkantilistisk motiveret. Denne lovgivningsmæssige tendens i indsatsen mod løsgængeriet fortsatte, da kongemagtens officielle

72 Ladewig Petersen 1981, s. 299f.

73 Olsen 1978, s. 27.

74 KD, Bind V, 1882, s. 4f. Forekommer også i KB 1603-1608, 1915, s. 345.

75 Ibid., s. 5.

76 Ibid., s. 4.

77 Nielsen 1897, s. 108.

78 FRB, Bind III, s. 260.

79 Ibid., s. 260.

intentioner med institutionen enten var af socialiserende art⁸⁰ eller ment som en foranstaltning mod løsgængeriet.⁸¹

Det kan ud fra de forskellige befalinger fra kongemagtens side om at sende løsgængere fra hele riget (også fra Norge) til tugthuset i København fra 1605 og frem til dets første lukning konkluderes, at incitamentet for tugthusets grundlæggelse og dets drift i årene frem til omstruktureringen i 1620 var socialt betinget. Tugthusets betydning som et element i den merkantilistiske erhvervspolitik blev derfor kraftigt nedtonet frem til dets omstrukturering, hvor institutionens funktion ændrede sig.

Tugt- og børnehuset som et merkantilistisk eksperiment

Som skitseret i afsnittet om merkantilismen, er der en del faktorer, som bekræfter opfattelsen af tugt- og børnehuset som et merkantilistisk foretagende. På trods af denne opfattelse kan anstalten ikke betragtes udelukkende som et merkantilistisk tiltag fra grundlæggelsen i 1605, til det udvidedes med børnehuset i 1620 og frem til dets endelige lukning i 1649. På trods af institutionens sociale betydning indtil 1619 er der flere forhold, som efter genåbningen sætter anstalten i et andet perspektiv i forbindelse med de gode konjunkturer og den efterfølgende merkantilistiske projektering.⁸² Det kan antages, at det skete i takt med, at den danske konge, efter nederlandsk forbillede, grundlagde flere handelskompagnier, eksempelvis Ostindisk Kompagni i 1616, samt iværksattes af forskellige manufakturer i årene omkring 1620.

Tugthusets økonomiske situation havde ikke været særlig rentabel på trods af den voksende fremstilling af klæde, og institutionens eksistens var usikker i årene op til anstaltens omstrukturering i 1620.⁸³ Nogle af årsagerne til disse usikre forhold skyldtes epidemier (eksempelvis pestudbruddet i 1619), afsætningsproblemer med de fremstillede varer samt en blandt befolkningen udbredt opfattelse af, at klæderne var af en forringet kvalitet.

Merkantilistiske forhold efter genåbningen

Ved genåbningen i 1620 blev tugthuset udvidet med et børnehus, som udelukkende husede fattige og forældreløse børn. Denne omstrukturering, der havde afgørende betydning for sammensætningen af foretagendets indsatte, betød en

80 KB 1603-1608, s. 759; KD, V, 1882, s. 26.

81 KB 1609-1615, s. 256.

82 Christensen 1975, s. 45-47.

83 Ibid., s. 44.

effektivisering af tugthuset. Børn og kvinder fik præference som arbejdskraft i foretagendet, da de tidligere års erfaringer viste, at de var langt mere kvalificerede til det finmotoriske arbejde ved vævene end de voksne mandlige løsgængere.⁸⁴

Det forekommer derfor plausibelt, at samtidig med etableringen af handelskompagnier, metalværker, manufakturforetagender med flere, havde kongemagten bevidst foretaget strukturelle ændringer af tugt- og børnehuset for at tilpasse foretagendet de nye merkantilistiske tendenser.⁸⁵ Effektiviseringen indebar også en skarp opdeling af foretagendet efter 1620 i et decideret stormanufaktur samt en håndværkerskole.⁸⁶ Foretagendet kan efter omstruktureringen betragtes som et led i en merkantilistisk strategi, hvor kongemagten arbejdede for at fremme det danske erhvervsliv.⁸⁷ Kongens dynamiske engagement for at fremme erhvervslivet kom bl.a. til udtryk på rigsrådsmødet mellem kongen og rigsrådet i foråret 1620, hvor forhandlingernes centrale emne var den merkantilistiske erhvervspolitik og i denne sammenhæng særligt manufakturernes.⁸⁸

I kildematerialet er der en del eksempler, der bekræfter den større merkantilistiske betydning. Et eksempel herpå er, som tidligere nævnt, kongemagtens første forsøg i juli 1621 på at begunstige tilførelsen af udenlandske råstoffer samt forbedre vilkårene for landets eksportvarer.⁸⁹ Et eksempel på et vigtigt udenlandsk råstof var ulden, der indgik i foretagendets tekstilfremstilling. Ulden skulle importeres, da den hjemlige uldproduktion ikke i tilstrækkelig omfang kunne forsyne den indenlandske efterspørgsel.⁹⁰

En anden indikation, som underbygger opfattelsen af tugt- og børnehuset som et merkantilistisk foretagende, er den omfattende forordning fra 1621.⁹¹ Forordningen er en detaljeret gennemgang af foretagendets reglement og drift. Eksempelvis nævnes rentemesterens rutinemæssige inspektion (artikel 1), fogdens driftsmæssige og administrative opgaver (eksempelvis artikel 2 og 20) samt skriverens bogføring af eksemplervis institutionens råstoffer til tekstilfremstilling (artikel 12-15). Det fremgår tydeligt i forordningen, at foretagendets sociale funktion blev nedtonet til fordel for mere økonomisk og produktionsorienterede funktioner.

Denne forordning blev udvidet yderligere med en forordning fra marts 1622 bestående af en række artikler, der omhandler børnehuset.⁹² Artiklerne indeholder udover driftsmæssige anliggender (artikel 3) også retningslinier for de indsat-tes arbejdsvilkår (artikel 8).

84 Olsen 1978, s.31.

85 Ibid., s. 27.

86 Ellehøj 1988, s.153.

87 Dybdahl, II, 1983, s. 71.

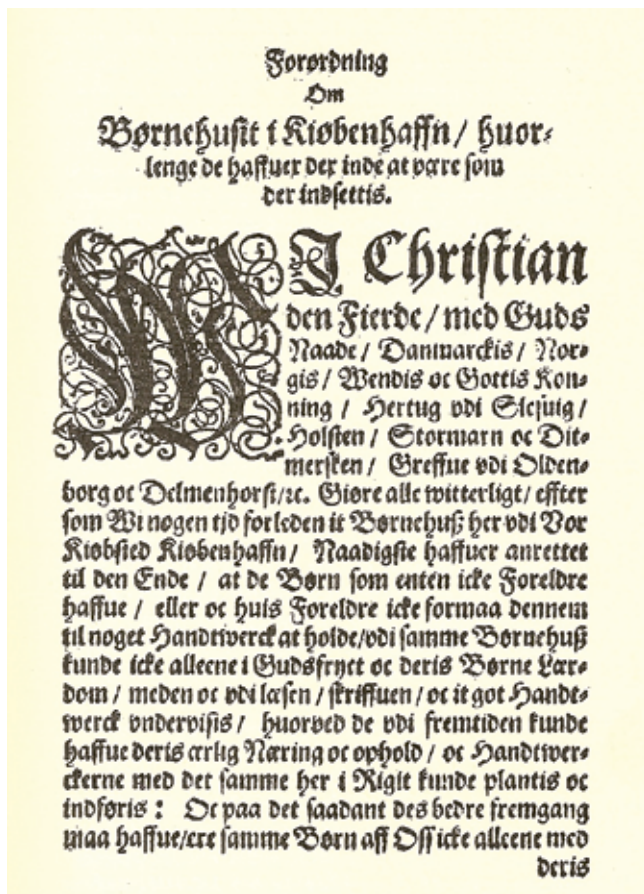
88 Christensen 1975, s. 47.

89 Ibid., s. 65; FRB, III, s. 659, art. II.

90 Christensen 1975, s. 43.

91 FRB, III, s. 713.

92 FRB, VI, 1897, s. 5-7.

Forsiden til forordningen af 2. november 1622 om forholdene for de indsatte børn i Børnehuset.

De to forordninger understreger, at det var driften af foretagendet, som nu var i fokus. Ligeledes vidner forordningerne om en øget effektivisering af dets produktionsmæssige funktion. Denne tendens fortsatte.⁹³

Af andre eksempler kan nævnes forordningen for børnehuset fra november 1622.⁹⁴ Den består af en række artikler, der udførligt skitserer de indsatte børns uddannelsesforløb. I forordningen gøres der meget ud af at fremstille forholdene på en positiv måde: Børnene skulle ”udi læsen, skrifven och it got haandverk vndervisis” samt fik ”en half hvile- eller legetime”.⁹⁵ Intentionen med undervisningen og uddannelsen af de yngre indsatte skal ikke betragtes som et udtryk for sociale eller moralske hensyn fra kongemagtens side. Det skal nærmere opfattes som en intention om på længere sigt at fremme grundlaget for en omfattende udvidelse af rigets erhvervsliv, som i sidste ende ville gavne staten og dermed kongen selv. Forordningen må betragtes som et reklamefremstød med det formål

93 Ibid., s. 67.

94 Ibid., s. 38–41.

95 Ibid., s. 39.

at få flere børn til foretagendet.⁹⁶ Dette forsøg skal ses i lyset af, at tendensen med at rekvirere voksne, mandlige løsgængere til anstalten havde været aftagende allerede under institutionens første periode fra 1605 til 1619.

Det er således toldpolitiske foranstaltninger, drifts- og effektiviseringsmæssige forhold samt kombinationen af uddannelsesprojekt og arbejdsanstalt, der kendetegner tugt- og børnehuset udadtil i begyndelsen af 1620'erne. Det kan derfor fastslås ud fra de mange tiltag fra kongemagtens side, der direkte omhandlede foretagendet, at der fra genåbningen i 1620 var foregået en forskydning i retning af øget fokus på økonomiske forhold.⁹⁷ Tugthusets hidtidige sociale funktioner viger således til fordel for mere økonomiske interesser.⁹⁸

Sammenfatning

Som det fremgår af de foregående afsnit, forekommer der en markant forskel i indholdet af de forordninger og befalinger fra kongemagten, som omhandler tugt- og børnehuset i henholdsvis den første periode, 1605-1619 og den anden periode 1620-1649.

Indholdet i materialet fra den første periode er forholdsvis kortfattet, imens materialet fra den anden periode er betydelig mere omfattende og detaljeret. Meget af materialet fra den første periode omhandler primært korte befalinger om deportationer af løsgængere og andre personer til institutionen. Et af hovedformålene var, at de indsatte skulle lære et håndværk. Motivet for at sende disse personer til tugthuset var at forhindre dem i at vagabondere, tigge og være ubeskæftigede.

Materialet fra den anden periode er derimod langt mere uddybende og præget af merkantilistiske tendenser. Det kommer bl.a. til udtryk i kongemagtens regulering af todsatser med det konkrete formål at begunstige leverancerne af råstoffer til tugt- og børnehuset samt foretagendets færdigfremstillede varer. Intentionen var dermed at fremme foretagendets eksistensgrundlag.

Også de driftsmæssige betragtninger vidner om en ændring af anstaltens funktion mod mere merkantile forhold. Det var bestræbelserne på at opnå en højere grad af effektivisering og fremstilling samt en større betydning af foretagendet som manufaktur, der kom i fokus.

Det er i den henseende hensigtsmæssigt at karakterisere tugt- og børnehuset som en manufaktur fra genåbningen i 1620, da tyngdepunktet i højere grad blev uddannelse og tekstilfremstilling. Endvidere må det faktum, at der blev taget hen-

96 Ibid., s. 39.

97 Ellehøj 1985, s. 229.

98 Olsen 1978, s. 27.

Helligåndshuset set fra modsatte side ved Helligåndskirkens tilstødende have. Efteråret 2011. (Foto: Peter Agerbo Jensen).

syn til fremstillingsprocessen af tekstiler ved brug af toldsatter, betragtes som en ændring af anstaltens kurs i en mere manufakturpræget retning.

Opfattelsen af foretagendet som en manufaktur kan yderligere understøttes af kongens forhandlinger med rigsrådet i foråret 1620, hvor manufakturterne var et af de afgørende diskussionsemner. Tidspunktet for disse forhandlinger var ikke uvæsentligt, da det var omkring 1620, at den merkantilistiske projektering kulminerede bl.a. på manuflurområdet.

Der forekommer også en ændring af anstaltens fremgangsmåde i bestræbelserne på at rekvirere arbejdskraft. Dette hænger givetvis sammen med en ændring i opfattelsen af løsgængerne, da de nu i langt højere grad end hidtil blev anset for en potentiel arbejdskraft end forhutlede eksistenser, der skulle være "føre och sterke".⁹⁹ Deportationerne af voksne løsgængere til anstalten veg til fordel for nye og mere systematiske forsøg på at rekruttere de yngre løsgængerbørn samt børn af fattige forældre (der ikke havde status som løsgængere). Børn var allerede i løbet af den første periode blevet en mere attraktiv arbejdskraft, og i den anden periode fik de forrang i foretagendet. Ved genåbningen indgik de indsatte i mere langsigtede planer, hvor børnene udover at være regulær arbejdskraft samtidig blev undervist i at læse og skrive. Undervisning og uddannelse havde efter genåbningen fået en langt større betydning end hidtil.

På trods af at datidens socialpolitik indgik i den merkantilistiske erhvervs politik, er der ganske lidt, som understøtter opfattelsen af tugthuset som et merkantilistisk foretagende i den første periode. I den anden periode har foretagendet ændret karakter og havde funktion af en manufaktur, som var vævet ind kongens merkantilistiske planer.

99 Ladewig Petersen 1981, s. 297.

I lyset af henholdsvis den sociale og merkantile funktion, tugt- og børnehuset havde, kan de to opstillede hypoteser anvendes til at karakterisere anstalten i løbet af årene 1605-1649, hvor den eksisterede.

Vurdering af børne- og tugthusets virke

Tugt- og børnehuset kan fra kongemagtens side betragtes som et tentativt projekt. For det første fordi anstalten var det første af sin art i Skandinavien, og for det andet fordi det bl.a. i sin driftsform (fremstilling baseret på staten som aftager) afveg fra de hidtidige eksempler på tugthuse i udlandet (private aftagere). For det tredje havde den danske konge ingen erfaring om eller ekspertise i driften af sådanne manufakturforetagender. Desuden forsøgte kongemagten at kombinere flere elementer i tugt- og børnehusets funktion som en foranstaltning mod løsgængeriet, regulær undervisning i skrivning og læsning for de yngste indsatte, håndværksuddannelse og fremstilling af tekstiler. Med disse nævnte faktorer forenet må institutionen betragtes som et nyskabende og særegent fænomen i Norden.¹⁰⁰ Et fænomen, der må anses som et spædt skridt på vejen mod vor tids velfærdssamfund.

På trods af den omfattende produktion var tugt- og børnehuset på længere sigt urentabelt, selv med den kongelige favorisering i form af aftagning, økonomiske tilskud samt monopol- og toldbegunstigelser. Forhold, der ellers bidrog til, at foretagendet blev begunstiget. Tugt- og børnehusets underskud var ikke odiøst, tendensen var stort set den samme andre steder i begyndelsen af 1600-tallets Europa, hvor samtidens tugthuse havde økonomiske problemer, og derfor havde kortvarig levetid.¹⁰¹ At tugt- og børnehuset på længere sigt hverken var økonomisk rentabelt eller bidrog til at reducere antallet af løsgængere, kan ikke anfægte kongemagtens intention. Manglende viden, erfaring, organisation, konkurrenceevne og kapital var nogle af de faktorer, der var medvirkende til, at de merkantilistiske tiltag ikke slog igennem i første halvdel af 1600-tallet.¹⁰²

Afslutning

Det er således blevet undersøgt, hvorvidt Christian IV's tugt- og børnehus var en foranstaltning mod løsgængeriet eller et merkantilistisk eksperiment. Selve tugthusets grundlæggelse må anses som en kulmination af kongemagtens lovgivningsmæssige tiltag mod løsgængeriet samt som en ny mulighed for at løse

100 Olsen 1978, s. 96 og 115.

101 Riis 1981, s. 17.

102 Ibid., s. 17; Christensen 1975, s. 11.

løsgængerproblemet. På trods af at tugthusfænomenet var et element i den merkantilistiske erhvervspolitik, forekommer det tvivlsomt, at kongen havde haft overvejelser allerede fra 1605 om at integrere tugthuset i en overordnet merkantilistisk erhvervspolitik. Den markante indholdsmæssige forskel i kildematerialet fra før og efter 1620 og det merkantile gennembrud omkring 1620 understøtter denne antagelse.

Tugthusets primære funktion var af social karakter i perioden 1605 til 1619. Intentionen med oprettelsen af tugthuset var at etablere en institution, der skulle have en forebyggende funktion i kampen mod det omfattende løsgængeri. Indtil tugthuset på ny blev åbnet igen i 1619, var den produktions- og driftsmæssige betydning stærkt neddæmpet og veg for sociale hensigter. Da institutionen blev åbnet igen i 1620 med en udvidet afdeling, børnehuset, var institutionskomplekset for alvor vævet ind i kongemagtens merkantilistiske planer, indtil foretagendets ophør i november 1649. Det forekommer derfor åbenlyst at karakterisere tugt- og børnehuset som en decideret manufaktur efter genåbningen.

Det skal pointeres, at tugt- og børnehuset fortsatte efter 1620 med at fungere som en foranstaltning mod løsgængeri, dog i mindre omfang end tidligere. Den spirende funktion af håndværkerskole for de yngre indsatte, som allerede var startet i årene lige efter tugthusets grundlæggelse, blev i høj grad udvidet.

På trods af tugt- og børnehusets erhvervspolitiske betydning kan anstalten betragtes som et af de første, spæde skridt i retningen af at opbygge et uddannelsessystem for fattige børn med henblik på at uddanne dem inden for håndværksfagene. I den sammenhæng må tugt- og børnehuset anses som et tidligt forstadium i udviklingen af velfærdsmæssige forhold for samfundets udstødte og forhulede. Forhold, som i dag er dybt forankrede i vort samfund og vor bevidsthed.

Litteraturliste

- Bang, Gustav 1976 (1906): *Kirkebogsstudier. Bidrag til dansk Befolkningsstatistik og Kulturhistorie i det 17. Aarhundrede*. København.
- Christensen, Aksel E. 1975.: *Industriens historie i Danmark*, bind I. København.
- Degn, Ole og Inger Dübeck 1983: *Håndværkets kulturhistorie*, bind II. København.
- Ellehøj, Svend 1988: "Borgere og byerhverv i Christian IVs politik" i: Svend Ellehøj (red.): *Christian IVs verden*. København, s. 146-169.
- Ellehøj, Svend 1985.: "Christian IV's tidsalder 1596-1660", *Politikens Danmarks-historie*, bind VII. København.
- Engberg, Jens 1972: *Dansk finanshistorie i 1640'erne*. Aarhus.
- Feldbæk, Ole 1993.: *Danmarks økonomiske historie 1500-1840*. Herning.

- Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve 1887-1897*, red. af V.A. Secher, bind I-IV. København. (Cit.: FRB).
- Glamann, Kristof 1983: ”*Studier i dansk merkantilisme*”. København.
- Hansen, Ejvind Damsgård 1998: *Europæisk økonomisk historie. Fra merkantilisme til Maastrich*, bind I. København.
- Kancelliets Brevbøger, vedrørende Danmarks indre Forhold, 1596-1602*, samme hhv. 1603-1608, og 1609-1615, red. af L. Laursen, København 1913-1916; samme 1648 og 1649, red. af Jens Holmgaard, 1991-1993. København. (Cit.: KB).
- Kjøbenhavns Diplomatarium 1882*, red. af O. Nielsen, bind V. København. (Cit.: KD).
- Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve*, bind III-IV og VI-VII, 1969-1970, red. af C.F. Bricka og J.A. Friedericia. København. (Cit.: KONG).
- Nielsen, M.H. 1897: ”Fattigvæsenet i Danmark 1536-1708”, *Årbog for dansk kulturhistorie*.
- Olsen, Albert 1975: *Bybefolkningen i Danmark på merkantilismens tid*. København.
- Olsen, Olaf 1978: *Christian 4.s tugt- og børnehus*. Holstebro.
- Petersen, E. Ladewig 1981: ”Fra standssamfund til rangssamfund, 1500-1700”, *Dansk socialhistorie*, bind III. København.
- Petersen, E. Ladevig 1988: ”Vredens dag. Christian IV og fattigdommen efter Kejserkrigen”, i: Svend Ellehøj (red.): *Christian IVs verden*. København, side 193-213.
- Riis, Thomas 1981: ”Poverty and Urban Development in Early Modern Europe (15th-18th/19th)”, i: Thomas Riis (ed.): *Aspects of Poverty in Early Modern Europe*. Firenze.
- Scocozza, Benito 2000: ”Christian 4.s Silkeæventyr”, i: Claus Bjørn og Benedicte Fonnesbech-Wulff (red.): *Mark og menneske: studier i Danmarks historie 1500-1800: tilegnet Karl-Erik Frandsen*. Ebeltoft, s. 141-154.

Utrykt kildemateriale

”Regnskaber for Børnehuset 1643-49”, sidste bind, Rigsarkivet, s. 43.

The Gaol and Orphanage of Christian IV - Social Institution or Mercantilist Enterprise?

In 1605, the Danish King Christian IV founded a gaol after English and Northern European models. The purpose of the gaol was that the inmates, the vagrants, should be taught textile making. In contrast to contemporary foreign examples the Danish gaol was founded by the king himself, just as it was the crown that both owned the institution and was the purchaser of its textile products. In 1620, the institution was extended with an orphanage as well as various workshops for textile handicrafts. The gaol and orphanage was closed in 1649.

The basic question posed in the present article is: Was the foundation in 1605 and the subsequent operation of the gaol and orphanage of Christian IV in the years until its closure in 1649 a manifestation of mercantilism, the predominant economic theory of the age, or should the institution rather be seen as a social and preventive measure in the fight against vagrancy?

In order to answer this question, an examination is made of various contemporary sources, including legislative material, in order to determine the character of the gaol undertaking.

It is the conclusion of the present article that the gaol and orphanage was a combination of mercantilist policy and a socially preventive measure. From being at the outset in 1605 a predominantly social institution with a certain element of mercantilism, it developed into a predominantly mercantilist enterprise whose previous social function was toned down and receded into the background.